

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора філософських наук Філипович Людмили Олександрівни на
дисертацію Сало Ганни Вікторівни

«АНТРОПОЛОГІЧНІ СМИСЛИ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (20-ТІ РОКИ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)»,

подану на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук

за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Актуальність поданої роботи має декілька вимірів: внутрішній і зовнішній, локальний і глобальний, індивідуальний і суспільний, науковий і просвітницький, релігійний (богословський) і релігієзнавчий. В цьому контексті ми бачимо, що обрана тема шифрується як українська тематика, оскільки йдеться про *українську* діаспору, яка віднедавна стала частиною загальноукраїнського дискурсу. Хоча ми і досі чуємо відголоски ставлення попередньої доби до діаспори як шкідливе антирадянське (антиукраїнське) явище, зраду свого народу. Україна загалом мало знає про своїх соплеменників за кордоном, хоча мільйони мігрантів, які нині проживають там, поступово змінюють наше уявлення про місце і роль закордонних українців. Із захопленням ми дізнаємося, що міністри, генерали, письменники, банкіри, актори, економісти Канади, США, деяких країн Європи є українцями за походженням. Завдання національного самопізнання, в т.ч. і пізнання тієї частини українців, які в силу об'єктивних обставин вимушено стали "скитальцям", гостро стоїть не тільки перед свідомими науковцями, але й широким загалом. Це сприятиме формуванню національної гордості, надасть впевненості і бажання бути присутніми на світовій мапі.

З іншого боку, обізнаність світу із успішними громадянами українського походження своїх країн породжує зацікавленість цією богзнаєде розташованою Україною, яка, виявляється реально існує окремо від Раша і зовсім не схожа на неї. Українці і тут, і там доповнюють неповторну картину багатоманіття антропологічних типів, традицій, мов тощо, включені у формування мультикультурального образу людства. Українська діаспора вводить Україну в глобальний контекст і починає звучати іменами Кличка, Руслани, навіть Верки Сердючки.

Українці за кордоном, осмислюючи своє буття, вимушені були мислити категоріями не тільки національного, але й вселюдського, вселенського, тобто глобального. І в центрі їхніх роздумів завжди стояла ЛЮДИНА. Українська думка загалом є антропоцентричною. І це абсолютно вірно вловила дисертантка, що презентовано не тільки в назві дослідження "Антропологічні смисли", але й в самому тексті. Інтерес до людини українських діаспорчан органічно вписується в процес антропологічного

повороту у філософії ХХ ст., що свідчить про те, що там, за кордоном, українці не опинились на маргінесах інтелектуальної історії, а, влившись в загальносвітову тенденцію, укріпилися в своєму генетичному світосприйнятті і світорозумінні.

Роздумуючи над актуальністю своєї роботи, автор поєднав індивідуальний і національний аспекти теми у процесах само- та етноідентифікації ("етнічного і релігійного ідентитету українства", як пише Г.Сало в дисертації с.14). Українці не зникли, не розчинилися в багатокультурних світах, більше того, вони тривалий час були хранителями ("єдиним джерелом збереження") власне українськості - мови, релігії, історії, культури українців, що планомірно знищувалося на материковій Україні, де створювався новий тип людини - гомо советікус. В багатьох випадках діаспорчани стали своєрідним каналом передачі знань про новітні західні тенденції рідною мовою радянським українцям, позбавленим можливостей знайомитися із альтернативною радянській культурою. Саме завдяки Чижевському, Мірчуку, Яніву, Ярмусю, Закидальському, Кульчицькому, Лисяку-Руданському, Огієнкові, Шлемкевичу та багатьом іншим не перервалася спадковість українського філософування про внутрішню людину Сковороди, філософію серця Юркевича, Чижевського,

Все це надзвичайно підвищує дисертабельність роботи, яка розкриває нові горизонти здійсненого дослідження. І можна скільки завгодно говорити про те, що *зроблено*, а що *не зроблено*, що зроблено *добре*, а що бажано було б зробити *краще*. Але переказувати роботу автора невдячна справа, краще її почитати. Для мене цінність будь-якого дослідження в тому, чи воно зачепило мене, чи заставило задуматися, чи спонукало звернутися до текстів, пошукати джерела, зануритися в епоху, тобто оприсутнити тему в мені, підтвердити мої ідентифікаційні очікування, розбити встояні, але, як виявляється, химерні чи хибні стереотипи, перенестися на інший щабель самовизначення, опертий на досвіді інтелектуальних попередників. Дисертація успішна, якщо в процесі ознайомлення з текстом уточнюються твої власні визначення, концептуальні висновки. Діалог з автором спонукає до активної інтелектуальної опозиції.

Тому хочу подякувати автору за обрану і опрацьовану тему. За прочитання майже 300 книжок і джерел, за інтерв'ю, які вона взяла у дотичних до теми людей, за структурування матеріалу, його класифікацію, віднаходження смислів, пошук і формулювання наукової новизни, за важливі висновки-просвітління. Все це викликає не тільки захоплення і високої оцінки теоретичного і практичного значення роботи, але й роздумів.

Керуючись різними мотивами, частково і тими, що зазначені в актуальності, авторка сформулювала тему, яка має великий пошуковий потенціал. Але як на мене, назва не зовсім вдала, бо майже до кожного слова в назві виникають запитання. Наприклад: що таке *антропологічні смисли*? більш звичним є *антропологічні ідеї чи концепції*, а що таке *смисли*? В самому тексті відсутнє визначення чи пояснення цьому словосполученню. Паралельно в тексті вживаються "антропологічні смисли ідей",

"антропологічна парадигма діячів", "антропологічна парадигма діаспорних мислителів", "антропологічні засади закордонного українства", "антропологічний чинник мислителів української діаспори" - і всякий раз приходить задумуватися: про що йдеться? бо ніде не прописано, що автор розуміє під вживаними словами.

Не менше питань виникає щодо *релігійно-філософського дискурсу*. Саме слово "дискурс" перекладається як розмова, обґрунтування і традиційно розуміється як письмове чи розмовне спілкування чи дебати, включаючи і надмовну сферу, витворюючи ту єдність, яка дає уявлення про учасників спілкування, їх цілі, установки тощо. Тобто, очевидно, йдеться про дискусії, які велися в середовищі української діаспори у певний часовий період (20-ті роки ХХ ст. - початку ХХІ ст.) щодо антропологічних тем в релігійно-філософських межах. І з цими межами не все ясно. "Релігійно-філософський" ("релігійна філософія", "релігійний філософ" тощо) - це усталений термін, який використовується щодо певної історичної системи філософії і/або до певного способу пояснення світу, а саме: коли питання буття світу та людини, його пізнаваності тощо пояснюють через віру, тобто в релігійний спосіб. Чи весь досвід української діаспори можна вважати виключно релігійно-філософським? "Ні!" - каже сама авторка, оскільки в переліку постатей, спадок яких піддається нею науковому аналізу, є люди віруючі і невіруючі, релігійні і нерелігійні. Вона чітко розділяє діаспорних мислителів на 2 табори: релігійні мислителі і світські філософи (с.50). Визначаючи об'єкт дослідження, Г.Сало демонструє, що вона цю різницю усвідомлює, бо говорить про "релігійну і філософську спадщину представників української діаспори" (вступ). Правда, додатково виникає питання, а що автор розуміє під релігійною спадщиною? це ж не тільки богословські праці, тексти літургій, переклади Біблії, багатотомні історії християнства чи певних церков, мемуари, релігійна поезія, а й картини, ікони, фрески, релігійна музика, релігійний досвід, тобто спілкування з світом сакрального, який текстуально важко фіксується, але залишається в пам'яті, на плівках тощо. Чи весь релігійний досвід включений до процесу вивчення дискурсу?

Про вправність філософського мислення свідчить рівень категоріального опанування дійсності. Світ категорій і понять - дуже вимогливий, тому до назви потрібно було поставитися більш відповідально. Тим більше що в самому тексті є чудові варіанти назв, наприклад "Антрологічні візії представників української діаспори (с.15). Під таку назву навіть сформульовані завдання дисертації, відповідно до яких і розгортається все дослідження.

Загалом дисертація справляє позитивне враження. Видно, що дисертант захоплений темою, занурений в проблематику, персонально включений в контекст ідей, які описує, віднаходить, узагальнює, концептуалізує, реконструює. Є надзвичайно цікаві фактичні і теоретичні знахідки у автора, який відкриває для себе нові теорії, збагачуючись іменами філософських антропологів від Плеснера і Шелера, до Шинкарука і Сауха. Читаючи перші розділи дисертації (с.21-63), які звучать як гімн людині, українській людині,

бачиш, що автор прагне досягнути неосяжне: сотні імен, десятки філософських підходів, різні наукові школи... Титанічна праця! тільки перечитати те, що писали до тебе, не говорячи про віднаходження там тих методологічних зернин, того, що працює, власне, на твою тему, викликає повагу. Права Г.Сало, коли зазначає про необхідність отримання нового знання в процесі наукового пізнання (с.49), а не тільки підтвердження вже відомого.

Авторка демонструє, що чітко розділяє релігійно-філософський і релігієзнавчий підхід в розумінні людини діаспорними мислителями, але нам не зовсім зрозумілі критерії, за якими вона прагне поділити їх на релігійних мислителів, куди зараховує "діячів церковного кліру" (?), і світських філософів - "представників філософської культури" (?) (с.50). Справедливо звертаючи увагу на методологічну відмінність між конфесійним (нормативним) і релігієзнавчим (об'єктивним) дослідженням релігії, зокрема і антропологічних вчень, Г.Сало фактично залишається прихильником саме конфесійних підходів (апологетичних), бо ж не зустрічаємо жодної критики на адресу діаспорних мислителів, які часто замість реальної історії творили легенди і міфи, що так легко сприймалися їхніми послідовниками.

Творчість "світських філософів", чії праці виявилися дуже потужними у процесі руйнування радянських схем і теорій, осмислюється якимось поза історичним контекстом, без згадки про спільний інтелектуальний простір, в якому одночасно діяли і церковні ієрархи, і богослови, і письменники, і філософи та історики церкви, що власне і має бути дискурсом. Ба більше! цей простір вбирав в себе і радянських дослідників, з працями яких точно були знайомі і Кульчицький, і Мірчук, і Шлемкевич та інші, які взялися самотужки, без будь-якої підтримки, протистояти абстрактним радянським антропологічним теоріям, олюднюючи (гуманізуючи) людину.

Авторка робить чіткий і правильний висновок про особливий внесок - інтелектуальний і духовний - українських діаспорних мислителів для розвитку вітчизняного релігієзнавства. Їхні праці, які старанно заховували в спецхрані наукових бібліотек, стали джерелом заборонених і призабутих знань про своє духовне минуле, про потужну діаспорну альтернативу так званим науковим відкриттям радянської науки про людину комуністичного майбутнього, про нові теми і аспекти справжньої антропології, як от релігійні і етнічні складові. Ці праці мають обов'язково бути включеними в перелік рекомендованої літератури з релігієзнавства для українських науковців. Тоді прийде усвідомлення, що діаспорні мислителі працювали не тільки для діаспорчан, але й для материкових українців, прагнучи витягнути їх з мороку радянської ідеології, яка і досі дається взнаки.

Ствердивши, що діаспора *мислила* про людину, про людину взагалі і про українську зокрема, авторка вирішила розібрати, а що саме вона мислила? з'ясувати глибину цих розмірковувань. Ознакою професійного філософування, на думку Г.Сало, стало опертя українських мислителів діаспори на доробок як власної філософської та релігійної традиції, так і зарубіжної філософії та богослов'я (с.64-87). Для доведення свого висновку

про те, що "антропологічна парадигма діячів української діаспори вирізняється широким культурним контекстом, у якому синтезувалася як релігійна традиція, так і досягнення вітчизняної і світової філософської думки" (с.87), що нам видається дещо сумнівним, автор залучає величезний матеріал, що характеризує її як невтомного дослідника.

Майже все, що описує Г.Сало, звучить компліментарно щодо української діаспори. Любов до предмету свого дослідження привела автора до занадто суб'єктивного зауваження про те, що доробок діаспорних мислителів "примножив загальну скарбницю вітчизняної релігійно-філософської думки" (тут заперечень немає) і "увійшов до золотого фонду загальноєвропейського антропологічного дискурсу" (с.90). При цьому автор не наводить жодної цитати чи прикладу посилань зарубіжних філософів на твори українських антропологів. Нам, українським вченим, дуже хочеться, щоб нас визнала європейська чи американська наука, але виглядає так, що в силу різних причин навіть англомовні діаспорні українці були замкнуті в своїй етнічній спільноті. І про це, як недолік, треба говорити, незважаючи на кількість наукових статей або навіть монографій про українську людину. Давайте визнаємо: українці діаспори писали для української діаспори, майже не виходячи за її межі. Спростувати це не дає список літератури, де немає жодної англомовної роботи українських мислителів.

Автор поставив за мету залучити біографічний метод в дослідженні вчень про людину діаспорних мислителів. Дуже новаторський підхід! який "дозволяє подивитися на їхні антропологічні ідеї крізь призму полотна біографічного наративу" (с.112), але з наведеного матеріалу у розд.2.2 не впливає, як окремі життєві епізоди вплинули на концептуалізацію антропологічних ідей: біографія існує сама по собі, а ідеї - самі по собі. Запропонований автором метод біографічного наративу лише тільки частково відтворив життєвий шлях мислителів, але не подав історії постання їхніх ідей і вчень.

Спеціальний розділ присвячений українській людині, інтерпретаціям, які давалися діаспорними мислителями. Автор правий, коли пише, що антропологічне вчення діаспорчан має виразно етнічне і релігійне забарвлення. Діаспорчани "купаються" в етнічних темах, описуючи природу і сутність української людини, пропонуючи її типологію, аналізуючи українську релігійність. Але у мислителів переважала ІСТОРИЧНА українська людина, або якась абстрактна істота, що існує поза реальною дійсністю. Діаспорчани не вивчали живу українську людину, свого сучасника, не порівнювали його з живими представниками інших націй, слабо уявляли, чим дихає, напр., американська людина. Вони застрягли в історії, у вузькому етнізмі, так і не осягнувши універсальне, вселюдське. Вони прив'язували українців до старих уявлень про українство, якому характерно романтизм, селянськість, емоційність, ліризм, індивідуалізм, артистизм, інтровертність тощо. Дм. Чижевський та Ст. Ярмусь в своїх антропологічних студіях частково відмовилися від заданості українських

архетипів, але все одно мислили людину в координатах етнічної спільноти, українського народу, народного світогляду, національного характеру.

Шкода, що в поле наукового зору Ганни Вікторівни не попав такий цікавий філософ, як Ю.Мулик-Луцик, чий вибрані праці щойно вийшли окремою монографією за ред. проф. А.Колодного. Професор в передмові написав: "Специфічним філософським баченням Мулика-Луцика була антропотелеологія, сфокусована на питаннях життя-буття людини у світі. ... Людина при цьому постає високоцінною, бо ж є істотою божественного в задумі. ... Якщо в українській традиційній філософії з її концентрацією на «внутрішній людині» помітною є суб'єктивна інтровертність, то в Мулика-Луцика з його концентрацією на телосі — на проблемі мети життя людини - опромінюється й розвивається широка аксіологічна, сублімована екстрровертність, яка, хоч і виступає з позицій індивідуального суб'єктивізму, все ж проектує людину в царину безмежного телосу — широких альтруїстичних можливостей — до висот світу божественного".

Бажаємо автору в майбутньому досягнути глибину філософського осмислення дійсності, в т.ч. і людської, цим великим мислителем.

Загалом поставлена мета досягнута, теоретичні і практичні завдання виконані. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота Сало Ганни Вікторівни «Антропологічні смисли релігійно-філософського дискурсу української діаспори (20-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)» є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент -
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії та історії релігії
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України

Л. О. Филипович

